

Antonela Capelle-Pogácean

Nemzet a posztkommunista Romániában: az egység utópiája és a különbözőség kihívása

A Ceausescu-rendszer erőszakos megdöntését a románok, legalábbis az eseményeket a tévén keresztül követők többsége karácsonyi csodaként üdvözölte. A bátorság, amellyel emberek a szabadság nevében szembeszálltak a hatalom fegyveres erejével, lehetővé tette, hogy a nemzet visszanyerje méltóságát és egységét. A hadsereg, amely részt vett az elnyomásban, csatlakozott a felkelőkhöz, és válaszolt hívásukra, mely így szólt: "Ti is románok vagytok!". Meg kellett szabadulni a gonosztól, ki kellett lökni azt a nemzet testéből. A napilapok napokon keresztül csupa kisbetűvel írták le a Ceausescu házaspár nevét.

A kegyelmi állapot azonban rövid ideig tartott. Politikai pártok létrehozásával "a csodát" is arra kényszerítették, hogy új legitimációk alapjául szolgáljon, sokan megkísérelték egyértelműsíteni azt. Ahogy gyűltek az információk, úgy az "események" is egyre átláthatatlanabbakká váltak. Forradalom, külső vagy belső összeesküvés, az eltérő értelmezéseket egyre többen vallották magukénak, és egyre inkább felsejlettek, világosabbá váltak a társadalom tagjai között húzódó törésvonalak. Az 1989. decemberi fordulat késlekedett felfedni értelmét.

A nemzeti törésvonalak újrafelfedezése

Nemcsak Romániára jellemző a közös elképzelés hiánya², azonban itt a helyzetet súlyosbítják azok a zavaros körülmények, amelyek a Ceausescu-rendszer összeomlását kísérték, és amelyek kezdetektől fogva aláásták az új hatalom legitimitását. Az első pillanattól kezdve az új hatalom védelmezői és bírálói radikális jelszavakkal vértézve szembehelyezkedtek egymással, konfliktusukat az eltérő múltértelmezés is súlyosbította, így aztán teljesen lehetetlenné vált bármiféle politikai tárgyalás. Az egyik oldal, az "ország valóságos helyzetéről" tudomást nem véve, a társadalom jövőjét kizárólag a két világháború közötti állapot idealizálásában és az "Európához való visszatérésben" látta. Moralizáló hadjáratukban elutasították a (neo)-kommunistának minősített új hatalmat: az NMF (Nemzeti Megmentési Front) az RKP (Román Kommunista Párt) utódpartja, 1989 decembere nem jelentett semmiféle törésvonalat. A másik oldal leleplezte a demokratikus értelmiség és az 1989. december 22. után feltámadt "történelmi pártok"³ ellenzéki szövetségét, akiket azzal vádolt, hogy egyrészt restaurálni akarják a két világháború közötti román monarchiát, másrészt a nemzetet nyugati érdekeknek akarják alárendelni. Miután semmilyen közös nyelv nem létezett, a két tábor közötti radikális szembenállás erőszakba torkollott. Ennek köszönhető az 1990 júniusában történő véres összecsapás, amikor a Zsil-völgyi bányászokat hívták erősítésnek, hogy megállítsák az Iliescu rezsim ellen tüntetőket a bukaresti Egyetem téren. Néhány hónappal korábban, márciusban egy erdélyi város, Marosvásárhely volt a magyarok és a románok közötti összecsapás színhelye.

Ezek az erőszakos cselekedetek a kommunizmus bukását követő mély társadalmi megosztottságról tanúskodtak. Néhány, az ellenzékhez közelálló megfigyelő úgy értelmezi, hogy a konfliktusok két Románia létezésére mutattak rá: az egyik nyitott a demokrácia, Európa irányába, a másik továbbra is a letűnt rendszer foglya, és nem utasítja el az elszigetelődést sem.⁴ A politikai rendszerről és a legitim nemzeti közösség összetételéről zajló viták ezen a ponton összemosódtak.⁵

Miután hiányzott egy minimális konszenzus azokra a kritériumokra vonatkozóan, amelyek meghatározzák a "politikai közösséget" és azokra az értékekre vonatkozóan, amelyekre az új demokráciának kellett épülnie, a politikai-értelmiségi elit olyan ultranacionalista, populista vagy – noha Európa-barát – mégis konzervatív diskurzusokat fejlesztett ki, amelyek az állam által garantált nemzeti egységet állították be központi értéként. Az egységesítő hagyomány újraélesztése részben a magyar kisebbségnek (7,1%) is szólt, amelynek soraiban a nemzeti kommunizmus összeomlása után szintén beindult a nemzetépítési folyamat, azaz a saját intézmények és struktúrák kialakítása és az anyaországnak tekintett Magyarországhoz fűződő kapcsolatok szorosabbá tétele. Ezekre a románok úgy tekintettek (esetleg úgy is használták azokat), mint a nemzetállam stabilitását, sőt integritását fenyegető kezdeményezésekre. Így hát újra feléledt a magyarok és a románok között folytatott versengés (?) hagyománya, melynek az Erdély feletti dominancia a tétje. A kulturális jogokat és autonómiát megcélzó magyar követelések felerősítették a széteséstől és a káosztól való félelmeket, és nagyban hozzájárultak az egység fetisizálódásához. Így az összes olyan vita lekerült a napirendről, amely az állam közigazgatási reformjáról és a helyi autonómiáról szólt.

1990 júliusában december elsejét jelölték ki nemzeti ünnepnek: arról a dátumról van szó, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után az erdélyi románok népszavazással döntöttek a Román Királysággal történő egyesülésről⁶. Ezzel a választással Nagy-Románia születését ünnepelték, amely a haza gyermekeit és minden területét ugyanazon állam keretei közé gyűjtötte egybe. Ugyanakkor nemcsak az ultranacionalista értelmezéseknek adott teret ez a döntés: a lakosság másik hazáról alkotott képében egy hihetetlenül idealizált – a két világháború közötti – időszakra emlékeztetett ez a dátum, amely úgy élt a köztudatban, mint fénykorszak, egy európai és demokratikus nemzet időszaka. Ez volt az a "legkiemelkedőbb pont, ahová a román történelmi sors valaha is eljutott"⁷. A magyar történelmi emlékezetben azonban ehhez az időponthoz a vereség, az igazságtalanság, a balsors képzele kapcsolódik és csak a megfosztottság és az áldozatiság érzését tudta felszítani, ugyanis a román nemzeti törekvések megvalósítása Nagy-Magyarország megszűnésével esett egybe. Noha a román többség által elfogadott széles körű konszenzus – igaz, egy félreértésen alapuló – (itt valami hiányzik) döntés (?) tárgya volt, ez kevésbé volt alkalmas arra, hogy elősegítse a magyar kisebbség szimbolikus beemelését egy olyan politikai közösségbe, amely a liberális demokrácia értékei mentén szerveződött újjá. Radu Popa történész, demokrata gondolkodó 1990. november 30-án óvott attól, hogy "túlértékeljünk olyan történelmi eseményeket, amelyeknek nemzeti jelentése van, ez ugyanis meggátolhatja a haladást és a demokratizálódást ..."⁸ Ez a hang elszigetelt maradt még a demokraták körében is, és a "be nem teljesedett múltat"⁹ – az 1918-as unió be nem tartott ígéreteit¹⁰ – továbbra is homály fedte.

Ez a dátum egyben irredenta elemeket is rejtett, mivel Erdély 1918-as visszacsatolását nem sokkal később Besszarábia és Bukovina visszacsatolása követte¹¹. Ugyanis e két terület, mely a második világháborút követően a szovjet határok közé esett, a Szovjetunió szétbomlásával Moldáviához és Ukrajnához került¹². Az újraegyesülés iránti igény, ami a nemzeti gondolat polgári-individualista (visszatérés Európához, nyitás a kisebbségek irányába), valamint a historizáló, etno-territoriális megjelenítői közötti feszültségekben volt tetten érhető, megjelent a demokratikus ellenzéki diskurzusban is.

A nemzeti ünnephez hasonlóan az 1991-es alkotmány is az egységre helyezte a hangsúlyt. Az 1923-as szöveg mintájára Romániát szuverén és független, egységes és oszthatatlan nemzetállamként határozta meg. Ezt az álláspontot kizárólag a magyar kisebbség választott képviselői utasították el, nem úgy, mint azt a paragrafust, amely az államformáról (köztársaság vagy monarchia) szól, erről ugyanis éles vita volt. Miután a lakosság 10

százaléka valamilyen kisebbséghez tartozik – szolt a magyar kisebbség képviselőinek etnolingvisztikai érvelése –, Románia egy többnemzetiségű állam. Az alkotmány szövege, még ha korábban a nemzetet állampolgári alapokon definiálta is, nemegyszer tartalmaz kétértelműségeket ebben a kérdésben. Három politikai alany került a szövegbe: az állampolgár, akit jogai és kötelességei határoznak meg, a román nép és az etnikai kisebbség. A szöveg elismerte az állampolgárok egyenlőségét, és a kisebbségekhez tartozó személyek etnikai identitásuk megőrzéséhez való jogát, az államot azonban a román nép egységére alapozta ("Az állam alapja a román nép egysége", 4. cikkely). Mivel a román nép fogalma bizonytalan értelmű, nem zárja ki az etnicitásra való vonatkoztatást, ahogy ezt a határokon kívül élő románokról szóló 7. cikkely is bizonyítja¹³. Egyszóval az állam nem volt semleges, miután a többség szimbolikus előjogokhoz jutott.

Mindezek alapján megállapíthatjuk: a demokráciába való átmenet idején, az elszigeteltség évtizedei után Európa felé való váratlan nyitás pillanatában a román társadalom múltjának és érdekeinek értelmezése terén a szétszabdaltság jeleit mutatta. Az etnikai hasadás egy "megosztott plurális társadalom"¹⁴ képében jelentkezett. Az uralkodó irányvonal ekkor a törések eltüntetését és a nemzeti egység szakralizációját hirdette. A politikai pluralizmus megjelenése által keletkezett feszültségek, a legitimitáció után kutató szereplők nemzeti szimbólumokkal való manipulálása minden bizonnyal kedvezett ennek a tendenciának. Ugyanakkor azonban a román társadalom újólag eljegyezte magát a 19. századi unitarista diskurzussal, amely így túlélte politikai töréseket és rendszerváltásokat is.

Az egység utópiája a nemzetépítés szolgálatában

Az Erdélyben, Moldvában és Havasalföldön szétszórta élő románok közös (latin) eredetét és az ókori Dákia idejéig visszavezethető román kontinuitást hangsúlyozó nemzeti ősideológia első cölöpeit az egyesült¹⁵ (görög katolikus) erdélyi román papság verte le a 18. század végén. A sok vitát kiváltó diskurzus, amely megkérdőjelezte a magyarok uralmának legitimitását ezen a területen, három olyan témát jelölt meg, amelyek majd a nemzeti mitológia alapját képezik: az eredet, az egység és a kontinuitás. A havasalföldi és moldvai 48-asok ezekre az alapokra építették ideológiájukat, amely romantikus politikai tervüket támasztotta alá. Ez utóbbi víziója a modern nemzet megteremtését célozta meg, amely egy államban egyesítené az összes románt és minden területüket. A már létező etnokulturális nemzetre kell alapozni ezt az államot, vagy más szavakkal, ahogy Mihail Kogálniceanu történész, politikus fogalmaz, "egy ugyanazon népre, mely minden más népnél homogénebb". A program első fázisa 1859-ben valósult meg, amikor is Havasalföld egyesült Moldvával, a második 1918-ban, amikor a birodalmak szétesése idején megszületett Nagy Románia magába foglalva Erdélyt, Bukovinát és Besszarábiát. Noha a nemzet egyesült, testén mégis nemsokára törések sokasága mutatkozott. Nyugaton a művelt elitet éles szakadék választotta el a nagyszámú, többségében analfabéta és szegény paraszti tömegektől¹⁶. Az etnikai választóvonalak még inkább felerősödtek, amikor megnőtt a kisebbségek súlya – arányuk Óromániában 10 százalék volt, míg Nagy-Romániában 28,1 százalék lett. Ehhez még hozzáadódnak a régi és az új területek közötti gazdasági, társadalmi és kulturális különbségek, mivel Erdély és Bukovina területén a lakosság városiasabb és iskolázottabb volt. Ezek az eltérések állandó kihívást jelentettek a nemzetegyesítési törekvések számára¹⁷.

Az unió utópiáját ekkor a nemzetépítés céljainak megfelelően újraélesztették. Egyesíteni kellett a területet akkor, amikor a szomszédos országok, Magyarország és a Szovjetunió irredenta indulatai, valamint a kisebbségek centrifugális nyomása veszélybe sodorták az egységet. A közösség politikai túlélésének biztosításához az egynemzetiségű, egynyelvű

jakobinus nemzetállam modelljét alkalmazták. Mindeközben azt feltételezték, hogy ez a modell lehetővé teszi a helyi és regionális partikularizmusok eltüntetését, továbbá visszaszorítja a kisebbségek gazdasági és kulturális életben gyakorolt szerepét. Az autonómia hagyományával rendelkező Erdélyt a központ alá rendelték. Az adminisztratív alárendeléssel járó leértékelődést egy szimbolikus felértékelődés kísérte. Írók, történészek dolgoztak Erdély mitikus képének megalkotásában: Erdély lett a román nép otthona, a románság központja, az elmagyarosítással szembeni hősies ellenállás színhelye, egyszóval az egész nemzet küzdelmének megtestesítője. A központosító politika azonban frusztrációt és tiltakozást váltott ki a helyi román elit körében¹⁸, amely "Románia Erdélyesítését" remélte, vagyis azt, hogy az új román állam átveszi az Osztrák–Magyar Monarchiától örökölt politikai-adminisztratív hagyományokat. Ám ez az álláspont sem volt elég egyértelmű: a minden erdélyi városban többségben lévő¹⁹, továbbá a társadalmi, gazdasági és kulturális hierarchia élén álló magyarokkal folytatott versenyben az erdélyi románoknak szüksége volt a központi adminisztráció támogatására. Ahogy Ernest Gellner is megállapította a homogenizáló nemzetállami logika sajátos illusztrálása kapcsán: a nemzeti apparátus felállítása egy (kiforratlan) demokratikus intézményrendszerben számos feszültséget gerjesztett a románok körében.

Ez a liberális nacionalizmus kifulladt a húszas évek végére, a kifulladásal egy időben viszont kikristályosodott a románizmus ideológiája. Utóbbi jóval messzebbre jutott az egység és az etnikai homogenitás fantazmái terén. Felismerte az állam gyöngeségét, a nemzeti kohézió törekenységét²⁰, és mindezekre úgy reagált, hogy radikalizálva az organikus modellt egy metafizikai, időtlen, ortodox identitással²¹ állt elő. Egy olyan új egység megteremtésén munkálkodott, amely lehetővé teszi a nemzet számára az elmaradottság felszámolását, a különbségek megszüntetését és a modernizációt annak bomlasztó hatásai nélkül. A demokráciát és a pluralizmust figyelmen kívül hagyva a nemzet egy totális organizmussá vált, mely képes volt az egyént feloldani az egységben, olyan hely lett, ahol az etnicitás organikusan fejlődött. A nemzet az állammal misztikus egységet alkotott, ennél fogva a kisebbségekre mint idegen testekre tekintettek. Ez a nacionalista, antiszemita irányzat, amelyet a politikában a legionárius mozgalom²² képviselt, a korszak meghatározó értelmiségijeit – többek között Mircea Eliade-et és Emil Ciorant – tudta maga köré gyűjteni, és komoly szellemi hatást fejtett ki. Jórészt az említett irányzatot terheli a felelősség amiatt, hogy a harmincas évek végén a román demokrácia megbukott.

A kommunista rezsim, amely abból nyerte a legitimitását, hogy szakított a két világháború közötti politikai rendszerrel, lényegét tekintve nem változtatott ezen a nemzeti modellen. Az állam felépítését tekintve a "francia" jakobinus modellt, a nemzet meghatározásának tekintetében a "német" etnokulturális modellt ötvözte. A nemzetépítés folytatódott, sőt legfontosabb elemei – a központosítás, az egység, a homogenitás rögeszméje – a hetvenes évektől kezdve egyre radikálisabban jelentkeztek.

A rendszer kiépítése erőszakkal történt. Brutálisan szétverték a hagyományos politikai és értelmiségi elitet, kiirtották a polgárságot és a városi középosztályt. A mezőgazdaság 1950 és 1964 között levezényelt durva kollektivizálása pedig elpusztította mindazt, ami a hagyományos faluból megmaradt. Ezzel párhuzamosan az állampárt felgyorsította a nemzeti homogenizáció folyamatát. Az ötvenes években beindult nagyarányú iparosítás gyors társadalmi mobilitást biztosított az addig a társadalom peremén lévő csoportoknak, megindította a falusi tömegek város felé áramlását. A városokban így a társadalmi és etnikai összetétel látványosan átalakult.²³ Ez volt a két világháború közötti után a második urbanizáció, amit inkább a városok falusiasításának nevezhetnénk – mindenesetre egy

modernitás nélküli radikális modernizációs vállalkozásról volt szó, hogy Ralf Dahrendorf szavait idézzük²⁴. A hatvanas-hetvenes években egy új, az államtól függő, pártkarrier előtt álló városi osztály fejlődött ki ezeken a paraszti alapokon. Claude Karnoouh így foglalta össze ezt a folyamatot: "A román kommunista rezsim egy korcs forradalom – egy alattomos polgárháborúval (az osztályharccal) kísért ipari és városi forradalom – terméke volt. Ezt a forradalmat a parasztság nagy tömegei vitték végbe, akik 1950 és 1980 között tudatosan társadalmi előmenetelük eszközeként használták a kommunista pártot."²⁵

A társadalmi szempontok mellett ebben a homogenizációs folyamatban etnikai és területi szempontok is szerepet játszottak. Ezt tükrözi a zsidók és németek tömeges kivándorlása, valamint a magyarok kevésbé jelentős, majd a nyolcvanas években felgyorsuló, főleg az értelmiséget érintő távozás is²⁶. Az ország elhagyásának indítékai nagyon eltérőek, ezek között minden bizonnyal az etnikai diszkrimináció is szerepet játszott. Utóbbi főleg a magyarok esetében igaz, mivel kultúrájukat háttérbe szorították, és a hetvenes években egyre gyakrabban kellett elviselniük a magyarelles retorikát. Az ideológiai terror szorítása, a nyomor elmélyülése szintén távozásra ösztönözte a "kisebbségeket". Az asszimiláció is hozzájárult az etnikai homogenizációhoz. Az urbanizáció elrománosította az erdélyi városokat, azok a kisebbségek számára asszimilációs szintérré váltak²⁷. A magyar autonóm tartomány (1952–1960), melyet szovjet nyomásra vezettek be, csupán egy "zárójel" volt a történetben, az állampárt gyorsan visszatért a centralista, szélsőséges hagyományokhoz.

A homogenizáció felgyorsulása valójában egy politikai tervre épült, amely ötvözte egyrészt az etno-nemzeti diskurzust, másrészt a hagyományos marxista–leninista tanokat, amelyek az egyenlőséget, valamint a technikai és tudományos fejlődésbe vetett hitet hangsúlyozták. A sztálini erőszak évei után a párt áttért a társadalom szimbolikai-ideológiai kontrolljára. A nemzetet eszméjét rehabilitálták. Ennek emblematikus megnyilvánulása volt, amikor 1968 augusztusában a nemzeti függetlenség elvének nevében visszautasították a részvételt Csehszlovákia megszállásában. A függetlenedési és szovjetellenes megnyilvánulások megnövelték a párt legitimációs bázisát, különösen az értelmiségiek körében.

Az új ember, valamint a szocialista nemzet megteremtését, amely a Ceausescu-rezsim által kijelölt távlati cél volt, olyan keretbe illesztették, amely felvállalta a hagyományos utalásokat, különösen az "egység"-ét. A kisebbségek előtt megnyitották a kapukat, hogy az "egységes dolgozó népbe" olvadjanak. A hetvenes években ez a keret fokozatosan egy minden külső hatástól érintetlen nemzet történelmének teleologikus és lineáris fikciója körül kezdett el kikristályosodni: a nép és állama a "központosított dák állam" óta, vagyis 2000 éve egészen a kommunista Románia időszakáig folyamatosan ugyanazt a területet foglalják el. A legionárius mozgalom ortodoxista messianizmusát felváltotta a kommunista messianizmus. A román nemzet számára, amely megszabadult a nemzetalkotó parasztság romantikus képétől, most az lett kijelölve, hogy tudományos és technikai fejlődéssel előzze meg a Nyugatot.

A kommunista rezsim tehát egy olyan társadalmi reprezentációs rendszert vezetett be, amelyben a nemzet kapta a legfőbb szerepet. A sztálini évek borzalmi után egybegyűjtötte a társadalom tagjait, viszonyítási pontot adott az új, urbanizált osztályok identitásának. A felmerülő kritikák ugyanarról a szimbolikus területről, a nemzet kapcsán fogalmazódtak meg. E kritikák számára ugyan a nemzet a Nyugat felé nyitást jelentette²⁸, mindazonáltal nem csökkentették annak központi jelentőségét. A nemzeti hagyomány így nem vált újra viták tárgyává.

Másképpen fogalmazva, a kommunista rendszer vége nem igazán volt nyitott arra, hogy elősegítse az unitarista hagyományokkal való szakítást. A "mindnyájan a párt és a Kondukátor köré gyűltünk össze" jelszót felváltotta 1989 decemberében a "mindnyájan Ceausescu ellen gyűltünk össze" szlogen. Majd amikor ez a kommunistaellenes egység szertefoszlott, a nemzeti egységet egyesek etnikai alapon mások kulturális, történelmi alapon újradefiniálták. Az egységre való hivatkozás azonban megőrizte központi helyét.

Visszatérés a múlthoz és ennek akadályai

1989 után a posztkommunista társadalmakban az identitás keresésében és az újjáépítésében komoly szerepet játszott a múlt felé fordulás. Ehhez legalábbis részben hozzájárult az emlékek felelevenítése. A konfliktusokkal terhelt múltértelmezések sokaságának felszínre kerülését Tony Judt is megvizsgálta²⁹. Romániában sokak számára az etnikai határvonalak mentén jelentkeznek ezek a konfliktusok: így például tanúi lehetünk a magyarok és a románok közötti történelmi szembenállás újraéledésének. Más esetben újra a politikai megosztottság kerül napvilágra. Jól illusztrálja ezt a két világháború közötti időszak és a kommunista éra, a nemzet történetének egyik közjátéka között feszülő ellentét. Megint mások a vallási ellentéteket hozzák felszínre. A görög katolikusok és az ortodoxok közötti feszültség a példa erre, amely magában hordozza a nemzet definíciójának kérdését is. A két világháború közötti románizmus számára az ortodoxia a nemzeti identitás részét képezte. Az emlékek felelevenítésével a két egyház közötti feszült viszony újra napirenden van, hiszen a görög katolikusok nem felejtették el, hogy a kommunista hatóságok egyházukat 1948-ban betiltották, és a híveket arra kényszerítették, hogy térjenek át az ortodox hitre. Ezzel szemben ma az ortodoxok arra törekednek, hogy visszanyerjék a két világháború között élvezett uralkodó egyház státusát. A nemzet kifejeződésére szolgáló ortodoxia monopóliuma is megkérdőjeleződött. Sőt – kérdéssé vált az is, hogy a nemzethez tartozásnak kritériuma-e a vallásosság. Minden bizonnyal erős az ellenállás a vallás és a nemzet szétválasztásának gondolatával szemben³⁰, de a kérdés megfogalmazódott, a vita elindult. Összefoglalva, a múlthoz való visszatérés és a hagyományba vetett bizalom lehetővé teszi, hogy fennmaradjon az egységet képviselő szakralizált nemzetkép, mindeközben megnyílt a lehetőség, hogy ez a felfogás meghaladottá váljon. A különbségek és az emlékezetek sokféleségének elfogadása azonban nem sok figyelmet kapott ebben folyamatban.

A kommunizmus bukása óta a múlthoz való visszatérésnek három kiemelt célállomása volt: a két világháború közötti időszak – mint a nemzet fénykora, "hegemonikus regresszív fantazma", érintetlen szimbolikus hely, a "törzsi szimbólumok" utolsó bástyája, ahogy Sorin Antohi³¹ helytállóan jellemzi – a második világháború évei és a sztálini korszak. A Ceausescu-éra évtizedeivel kapcsolatos – nem számítva az ultranacionalista körök rehabilitációs kísérleteit – mély hallgatás sok mindent elárul.

A két világháború közti időszak mítoszát közvetlenül a kommunista rezsim bukása után az ellenzék, elsősorban az értelmiség élesztette fel. Ez az újjáélesztés hármaskör logikát követett. Egyrészt a mítosz pótolta a politikai programot. A kommunisták által 1947-ben megdöntött monarchiához való visszatéréssel a történelem folytatását és a Romániát Európához kötő demokratikus hagyományok újjáépítését kellett szolgálni akkor, amikor úgy tűnt, a társadalmi és etnikai konfliktusok által szétzilált ország messzire sodródik Európától. A Nyugat által elismert és tisztelt két világháború közötti Nagy-Románia ellentétben állt a visszamaradt, komoly feszültségekkel terhelt, "neokommunisták" által irányított posztkommunista Romániával. Továbbá közrejátszott még az identitás újrafogalmazásának igénye, valamint egy

olyan elhárító stratégia, amely megtagadta a szembenézést a közelmúlttal, a Ceausescu-korszakkal, a rendszerrel való együttműködéssel és az akkor hozott kompromisszumokkal.

Mindazonáltal ez a mítosz politikailag hatástalan maradt, a "neokommunisták" nagy többséget szereztek az 1990-es választásokon, és megőrizték hatalmukat egészen az 1996-os választásokig³². A lakosság körében mindvégig alacsony maradt a monarchiát támogatók aránya. A társadalom jó része nem érezte magáénak ezt az idealizált képet. E kor intézményeit, valóság tartalmát, ábrázolását erősen befolyásolta a kommunista időszak, melyben a két világháború közötti korszak a román történelem fehér foltja vagy gyógyítandó betegség volt.

Noha a korszak idealizálásával szavazatokat nem sikerült gyűjteni, a társadalom egy része elhitte, hogy létezett egy jó és romlatlan románság, amelyet aztán megrontott a kommunizmus betegsége, amelynek áldozatául esett³³. Így aztán soha nem kapott magyarázatot az, hogy mi az oka a két világháború közötti román demokrácia végének, leszámítva a külső tényezőkre visszavezetett indokokat, vagyis hogy az európai demokráciák magára hagyták Romániát a náci Németország vagy a Szovjetunió kedvéért. A mítosz felé fordulás késleltette a nemzetet mint sorsát irányító politikai közösséget abban, hogy történelmi felelőssége tudatára ébredjen. A mítosz leegyszerűsített egy bonyolult időszakot, ahol összekeveredett a gyors modernizáció, valamint a modernitás és a nemzet zárt víziójára épülő demokrácia kritikája. Az 1989 utáni diskurzusra továbbra is hatottak a "nemzeti sajátosság" kategóriái – az ortodoxia, a Nyugattal szembeni áthidalhatatlan különbségek hangsúlyozása. Mindez hozzájárult a harmincas években a szélsőjobboldal térnyeréséhez, és a demokrácia létjogosultságának megkérdőjelezésével megkönnyítette Antonescu marsall antiszemita diktatúrájának kiépítését, aki aztán a szovjetekkel szemben Hitlerben lelt szövetségesre.

A mítosz ugyan elfedte a korszak összetettségét, de az ellentmondásokból fakadó feszültségeket nem sikerült véka alá rejtenie. Egyszerre tekintett nosztalgiával a két világháború közötti korszak idealizált demokráciájára és csodálattal Eliade-ra és Cioranra, a briliáns elmékre, akik a Nyugatot is elbűvölték. Ugyanakkor ők is részt vettek a parlamentáris demokrácia lejárásában, amiről azt hirdették, hogy romlott és képtelen alkalmazkodni a román nemzeti sajátosságokhoz. 1992-től kezdve³⁴ elszaporodtak a korszak árnyoldalaival kapcsolatos felismerések, amelyek aztán sokkolóan hatottak a – főként kisebbségekhez tartozó – állampolgárok egy részére, másokból pedig védekező és visszahúzó magatartást, a kommunista zsidók miatt a románok által elszenvedett "holokausztot" hirdető nacionalisták körében pedig éles vitát váltottak ki a fentiek. A két világháború közötti időszak újraértelmezése így még épphogy csak elkezdődött. Constantinescu elnök 1997 júliusában a Holokauszt Múzeumban elismerte a nemzet történelmi felelősségét a román zsidóság több mint egyharmadának eltűnését kiváltó pogromokban és deportálásokban, ezzel vállára vette a terhet, hogy új utat törjön a nemzet kollektív tudatában³⁵.

Ami a kommunista múltat illeti, a legtöbb figyelmet a rendszer megszilárdulása kapta, amellyel kapcsolatban az elnyomás és a szenvedés emlékei kerülnek napvilágra. A kommunista örökséget majdnem egyöntetű erkölcsi elmarasztalás illeti, melyből szükségszerűen hiányzik a korszak jelentésének feltárása. A kommunizmus éveiről szóló elmélkedések nélkülözik az érdemi vizsgálatot arra vonatkozóan, hogyan működött az állam, milyen támogatást és elköteleződést tudhatott magának a rendszer különböző alkalmakkor – különösen 1968-ban –, hogyan folytatódott a nemzetépítés ebben az időszakban, vagy akár arról, ki milyen életpályát futott be. Mindennek hiánya, illetve a metapolitikába való

menekülés olyan viszonyítási pontoktól fosztja meg az egyéneket és a társadalmat, amelyek segítségével elszámolhatnának egy élettapasztalattal, egy még mindig jelenlévő múlttal.

A rezsim bukása óta a legelterjedtebb nézet valójában az, hogy a kommunizmus érintetlenül hagyta a helyi szinteket (noha a pártnak 3 700 000 tagja volt 1989-ben), és annak fennmaradása kizárólag az elnyomásnak, valamint az erőszaknak tudható be. A sztálini időszak hangoztatása és a Ceausescu-korszak egyedül a Securitate-akták kérdésén keresztül való megközelítése lehetővé tették, hogy legitimitást nyerjen az a kommunizmusról szóló tétel, miszerint a rendszer kevés kivételtől eltekintve a társadalom egésze (érdemes megjegyezni az egység fogalmának újbóli felbukkanását) által támogatott erőszak volt. Lehetőség nyílt arra is, hogy a társadalommal elhitessék a román sajátosság gondolatát, amely az elnyomás megpróbáltatásaiból fakadt³⁶. Semmi nem állta útját annak, hogy rendszeresen párhuzamot húzzanak a kommunizmus és náciizmus, valamint a gulág és a holokauszt közé. Ez a párhuzam hasznosnak bizonyulhat a totalitárius rendszerek működésének tanulmányozásához, azonban ha ez a párhuzam állandósul a román köznyelvben, lehetővé válik annak a kérdésnek a megkerülése, hogy egyrészt a különböző időszakokban a román társadalom és annak tagjai milyen mértékben és hogyan támogatták a kommunista rendszert, továbbá milyen szinten köteleződtek el a szélsőjobboldalnak. Feljogosít tehát az áldozati szerepre, elfedi a felelősség kérdését.

A nacionalista körök és az idegengyűlölők azonban már megkülönböztették a rossz kommunizmust a "jó" kommunizmustól. A rossz kommunizmus a nemzetellenesek által kezdetben elkövetett bűnöket jelenti, amelyekért a szovjet megszállókat és a "másfajúakat" (különösen a magyarokat és a zsidókat, akik az ötvenes évek elejéig, pontosan a párt románosítását megcélzó tisztogatásokig nagy számban voltak jelen a pártvezetésben) terheli a felelősség. A jó kommunizmus Ceausescu nemzeti kommunizmusa volt, amely ellentétben állt a Moszkva által propagált "keleti" internacionalizmussal, valamint a nyugati liberalizmussal³⁷. Ez a kommunizmus sikeresen megvédte a nemzetet az ország feldarabolására törekvő szovjet és a magyar fenyegetésekkel szemben³⁸. Jelképes alakja Ceausescu, aki 1968-ban a függetlenség és a nemzeti szuverenitás jegyében szembeszállt Moszkvával így belépett a "hazafiak" sorába olyan hősök mellé, mint Antonescu marsall. Az ő személyét is a haza megmentőjének "mítosza" (?) lengi körül annak az emlékére, hogy visszaszerezte az 1940-ben Szovjetunióhoz csatolt Besszarábiát és Bukovina északi részét³⁹. Már a nyolcvanas években megkezdődtek azok a Ceausescu által is jóváhagyott erőfeszítések, amelyek a folytonosságot kívánták helyreállítani. Így tehát szakítottak azzal a kommunista elődök által képviselt internacionalista hagyománnyal, amelynek a tábornok 1946-ban történő elítélése és kivégzése is köszönhető.

Röviden, a két világháború közötti korszak mítosza és a kommunista időszak második felét övező hallgatás szabad teret engedett a nacionalista körök számára, hogy újabb mítoszt teremtsenek, mégpedig Antonescu és Ceausescu, a haza megmentőinek mítoszákat.

Ezután nem marad semmi kétség afelől, hogy sem a kommunizmust megelőző időszak örökségét, sem a kommunizmus örökségét lényegében nem értékelték át. A társadalom múltjával folytatott viszonyát "mítoszok gátolják", ahogy a román történész, Lucian Boia is kiemeli⁴⁰, ami különösen egy, a fénykorszak utáni kutatásban érhető tetten. Ez, legalábbis részben, abból következik, hogy az egyéni tapasztalatokkal és meglátásokkal összeegyeztethetetlen kategóriákat használnak a közelmúlttal kapcsolatos gondolkodáshoz és annak ábrázolására. Az értelmezés válságáról van szó. A "mítoszteremtés", szóljon az a két világháború közötti időszokról, Antonescuról vagy Ceausescuról, túl azon, hogy elárulja a

kollektív emlékezet megosztottságait vagy tudósít az egység iránti vágyról, rámutat arra a borzalmasan nehéz feladatra, amely próbára teszi a román társadalmat, hogy végre eltemesse a leplezett és egyszólamú értelmezést.

Az idő rövidsége: visszatérés a különbségekhez

A hosszú és középtávú időtartam kedvez az egységesítő hagyomány továbbélésének. Az idő rövidsége azonban felgyorsítja a differenciálódást és a felaprózódást a nemzeten belül. A kívülről érkező kényszerek, a megkésett modernitás és a globalizáció általános, illetve az intézményesített Európa helyi nyomása a hagyományok revízióját és a nemzettel kapcsolatos felfogás átértelmezését segítik elő. Az Európához való "visszatérés" vágya a modernizáció motorja lehet. Ugyanakkor e modell és a nemzeti valóság közötti távolság frusztrációt gerjeszt, valamint neheztelést vált ki a válasz (képzelt vagy valós) késlekedése a nyugat által ébresztett várakozásokra.

Nemzetfelfogás és gyakorlat a posztkommunizmus elmúlt tíz évében mindig is öntörvényűen változott – követte azt a vonzódást vagy taszítást, amelyet egy adott nyugati modell váltott ki.

Elsőként az irredenta indulatok szorultak vissza. A 19. századi romantika földrajza szerint a nemzet a Dnyeszter és a Tisza között meghatározott, az 1918-as határok által rögzített területének szakralizációja több mint 100 éve a nemzeti ideológia egyik tartópillére. A második világháború végén Besszarábia és Bukovina a román határokon túlra, a Szovjetunióhoz került. A kommunista "testvériség" hosszú ideig megtiltotta az irredenta megnyilvánulásokat. 1989-ben, a kommunista párt utolsó kongresszusán azonban Ceausescu emlékeztette a Szovjetuniót, amelynek akkoriban kellett szembenéznie a balti országok problémájával, hogy román területeket is bitorol.

Az egységesítő kezdeményezések a rendszer bukása után felerősödtek. Különösen 1991–1992 tájékán, amikor a Szovjetunió szétesett, és Moldávia elnyerte függetlenségét. 1991 augusztusában Románia volt az első állam, amely elismerte Moldáviát. 1991 decemberében a parlament elfogadott egy ünnepélyes nyilatkozatot, amely tárgyalásokat kezdeményezett annak érdekében, hogy rendezzék a Molotov–Ribbentrop-paktum következményeként a Szovjetunió által "bekebelezett" területek státusát. Mindazonáltal a geopolitikai realitások kényszere folytán a román elit inkább a pragmatikus megoldások irányába hajlott. A társadalomban az újrafelfedezésekből fakadó lelkesedést felváltotta a csalódottság, majd a közöny. A Moldáviával való gyors újraegyesülés ideája is támogatottság nélkül maradt (ne felejtjük el, hogy itt a kisebbségek a lakosság több mint 35 százalékát teszik ki, és az államnak szembe kell néznie a Dnyeszteren túli orosz ajkú lakosság függetlenedési követeléseivel is). Miután lemondtak a határok megváltoztatásáról, a románok a gazdasági és kulturális közeledést helyezték előtérbe. Sőt, az 1997. június 2-án aláírt, Ukrajnával kötött kétoldalú barátsági szerződésben elismerték a két ország határait és ezzel azt is, hogy Bukovina Ukrajnához tartozik. Ezután a román vezetést egyesek támadták amiatt, hogy "lemondott egy olyan területről, amely a nemzeti területi örökséghez tartozott, amely tanúja volt a román nép születésének és ahonnan egy ezeréves történelem indult útjára". Románia így végleg lemondott "a nemzeti eszme azon területi vonatkozásairól, amelyeket 1918-ban rögzítettek"⁴¹. A területek deszakralizációja valóságos, még ha szelektív is, hiszen főleg Besszarábiát és Bukovinát érinti. A Kijevvel aláírt szerződés nem mozgósította a társadalmat, amely 1997 tavaszán már jó előre a NATO-hoz való csatlakozás lázában égett. Ez az érdektelenség több tényezővel magyarázható. Először is a kommunista rezsim alatt folytatódó nemzetépítés a nemzetállam 1947-es területével való azonosulást szorgalmazta⁴². Másodszor

pedig az európai integráció iránti törekvés és az ettől elválaszthatatlan nyugati normák nyomása korlátozta az irredentizmus megnyilvánulásait. A nyugat vonzereje csökkentette a szolidaritást azokkal, akiket 1991-ben még úgy hívtak, hogy "a Pruton túli testvérek", miután az identitások rangsora egy kelet–nyugat tengelyen fekszik. A keleti, moldáviai vagy ukrainai románok láthatóan kevésbé viselik magukon a modernitás jegyeit, és ennél fogva bizonyos elutasítást vagy legalábbis távolságtartást ébresztenek⁴³.

A román állam és a magyar kisebbség közötti kapcsolatok szintén változtak az egy helyben toporgás és az ellenállás ellenére. Már megjegyeztük, hogy az etnikai törésvonal milyen szerepet játszott közvetlenül a kommunista rezsim bukása után, amikor a legitim nemzeti közösség összetételének kérdése volt napirenden. A magyar kisebbség akkor hozzáfogott a nemzetépítési folyamat intézményesítéséhez. Ez a folyamat a közösség egységét helyezte értékrendjének középpontjába, így a magyarokat egy politikai szervezet, a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége képviseli. Az RMDSZ-t egyaránt befolyásolta a román etnonemzeti diskurzus és Magyarország új, a magyar kisebbségek autonómiáját támogató célkitűzése. A romániai magyarok így 1992-től önmagukat államalkotó autonóm közösségként definiálják. Az RMDSZ azt tűzte ki célul, hogy az állam is ismerje el a személyi, kulturális és területi autonómiák rendszerét két megye, Hargita és Kovászna esetében, ahol a magyarok többségben vannak, a lakosságon belüli arányuk 85% és 76%. Ezt az elméleti okfejtést háromféle diskurzus kíséri. Egy neheztelő, archaikus, agresszív diskurzus, amely az autonómiák mielőbbi életbeléptetésére összpontosít, és nem riad vissza a román elittel való konfrontációtól sem. A második diskurzus kész a románokkal is tárgyalni, ezt a diskurzust egyrészt romantikus konzervatív kategóriák, másrészt a kisebbségi jogok európai normái formálják. Célja, hogy a magyarság jelenlegi arányaiban maradjon Erdélyben, noha a kivándorlás, mely különösen a fejlettebb Magyarország által elszívott fiatalokat érinti, 1989 után felgyorsult. Az autonómiák kérdése itt már nem egy rövid távon megoldandó probléma, hanem a távlati jövő része. Végül harmadik a kisebbségi és modernizáló diskurzus, amely a multikulturalizmus nyelvét használja. Ez a diskurzus elsősorban az egyénekre és azok képességeire fekteti a hangsúlyt, továbbá vallja, hogy az ország modernizálásához elengedhetetlen a többséggel való együttműködés.

Az 1996-os kormányváltáskor az RMDSZ kormányzati koalícióba való bevonásával a második diskurzus került előtérbe. A magyarok számára megnyílt a lehetőség, hogy szerepet vállaljanak a központi, megyei és helyi hivatalokban. Hozzájárult ahhoz is, hogy az RMDSZ valamennyire megszabaduljon a magyar irredentizmus ötödik hadoszlopának "diabolizált" képétől, és ahhoz is, hogy elősegítse az etnikai pluralizmus elfogadtatását. Ezeket a megállapításokat azonban nem szabad túlértékelni. A magyarok koalíciós részvétele el tudta hitetni, hogy a román demokrácia egy lépést tett a konszenzuális, sőt a konszociációs modell irányába. A román–magyar megbékélés valóban egy fontos elem volt az új vezetés legitimációs diskurzusában, különösen a Nyugat felé, amelynek segítségére igencsak számított. Ám nem lehet figyelmen kívül hagyni a történelmi terhek: a többség és a kisebbség közötti bizalmatlanság⁴⁴, a civil kohézió hiányának nyomasztó súlyát sem.

Az állam és a kisebbség közötti kapcsolatok megreformálása egy olyan képlet szerint történik, amely számos kétértelmű, bizonytalan elemet tartalmaz. Követi mind a klasszikus liberális demokrácia, mind az etnikai demokrácia modelljét, amely fenntartja a többség és az állam kiváltságos kapcsolatát, miközben elismeri a lakosság többnemzetiségű voltát. Az oktatási és közigazgatási törvény reformja 1996 óta kiszélesítette a kisebbségek, különösen a magyarok nyelvi jogait. A minden szintre kiterjedő anyanyelvi oktatás, a kétnyelvű képzés biztosítása azokon a településeken, ahol a kisebbség aránya meghaladja a 20 százalékot, az anyanyelv

használatának joga a közhivatalokban mind haladást jelentenek az etnikai pluralizmus elismerésében. Azonban ezek a reformok minden alkalommal heves ellenállást váltottak ki a román politikai-értelmiségi körökben, melyek jó része még mindig a nemzetállam víziójának foglya. Ezeket a kis lépéseket részben az európai normák nyomása alatt tették meg. A többség és a kisebbség közötti tárgyalások jövője nem függetlenedhet az Európával folytatott viszony jövőjétől.

Az etnikai pluralizmus elismerése nem az egyedüli olyan kezdeményezés, amely ellentmondásban áll a nemzetállami, egységesítő, központosító román hagyománnyal. A tervgazdaság vége és a külföld felé való nyitás felerősítették a regionális különbségeket⁴⁵. Még ha nem is esnek egészen pontosan egybe a történelmi régiók határaival, ezek a törésvonalak arra ösztönöznek, hogy megkérdőjelezzük az évszázados homogenizációs politika hatásait. Ugyanakkor ennek ismeretében az államnak szembe kell néznie a nemzet integrálásának kihívásával. A kommunista rendszer bukása óta ugyanis a központosító hagyomány fenntartása megakadályozta az állam bármilyen valódi reformját. Igaz ugyan, hogy részben nyugati nyomásra történt valamilyen decentralizáció, és 1998-ban Európai uniós támogatással elfogadtak egy törvényt a regionális fejlesztésről. A szövegben rögzített keretből azonban hiányzik a lényeg.⁴⁶ A központosított állam aligha tudja kielégíteni a helyi igényeket, felgyorsítani a modernizációt, növelni a vagyont.

Ilyen körülmények között a kritikák két éve kizárólag Erdéllyel kapcsolatosak, és ez két okra vezethető vissza. Egyrészt az országnak ezen a részén találhatóak az átlagnál gazdagabb megyék, amelyeket hátrányosan érint a bevételek újraelosztása⁴⁷. Másrészt pedig Erdély különleges helyet foglal el a román nemzeti képzeletben. Egyébként is gyakran kapott szerepet a posztkommunista politikai vitákban, a populista-nacionalista hangok ugyanis sokszor hozták fel fenyegetésképpen Erdély magyarok által kikövetelt elszakadásának veszélyét. A mostanában felszínre kerülő "erdélyi kérdés", valamint a hagyományos központosítás megkérdőjelezése a rossz gazdasági és szociális közérzet súlyosbodását tükrözi. Ez utóbbi pedig arra utal, hogy az 1996-ban kormányra kerülő politikai erők képtelenek voltak a várakozásoknak megfelelni és biztató kilátást teremteni az európai integrációval kapcsolatban. Az "erdélyi kérdésnek" három vetülete van: gazdasági, politikai-adminisztratív és identitásbeli.

Az aránylag gazdag országrész lakosainak egyre növekszik az ellenérzése a központtal szemben⁴⁸, amelyik továbbra is az erőforrások feletti ellenőrzés fenntartására törekszik. Mellesleg Erdély az a régió, amely a legtöbb befektetőt vonzza a szomszédos Magyarországról, amely gazdaságilag fejlettebb, NATO-tag, és csatlakozási tárgyalásokat folytat az EU-val.⁴⁹ Noha az ultranacionalisták Erdély a magyar tőke általi gyarmatosításának veszélyével riogatnak, Magyarország határ menti megyéi nyitottak a határokon átnyúló és regionális együttműködésre.⁵⁰ Így aztán érthetőek az "erdélyi kérdéssel" kapcsolatos ellentétes reakciók. Egyeseknek a recentralizáció tetszene, amely csökkentené a regionális különbségeket és fenntartaná a nemzeti összetartozást⁵¹, mások a decentralizáció folytatását, valódi, az állampolgárokhoz közelálló helyi hatalom kiépítését szorgalmazzák⁵². Megint másoknak az tetszene, ha az állam átfogó reformjával megszüntetnék az egységesítő modellt, és kifejlődhetne egy federális állam⁵³. A regionális, erdélyi szempontokkal kapcsolatos tisztánlátás szükségességét az RMDSZ legutóbb, 1999 májusában tartott kongresszusa is kiemelte. A vita kapcsán felmerült a nemzetállam politikai-adminisztratív reformjának általánosabb kérdése, és válaszra vár az is, vajon képes-e az állam megfelelni azoknak a kihívásoknak, amelyeket az európai integráció támaszt, különösen a szubszidiaritás elvének átvételét.

A vita azonban meghaladja ezeket a gazdasági és politikai-adminisztratív vetületeket. Az erdélyi identitás újradefiniálása van folyamatban. 1989 után az etnikai különbség kihasználása újraélesztette azt az elképzelést, mely szerint Erdély a magyar dominancia ellen vívott nemzeti küzdelem szimbóluma. Ugyanakkor azonban a demokráciába való átmenet kedvezett egy konkurens fogalom kialakulásának, ez pedig a közép-európai identitás, amely a Habsburg Birodalomhoz való tartozás emlékének alapszik. Ez a változat újra csak megkérdőjelezi a román identitás monolitikus felfogását. A különbözőség ilyen jellegű újbóli értékelése nem feltétlenül utasítja el a valóságok idealizálását, és részben a nyolcvanas évek lengyel, cseh és magyar disszidenseinek közép-európai diskurzusából táplálkozik. Ugyanakkor magáénak tudhat egy bizonyos építő jellegű orientalizmust, egy pozitívabb identitást a Balkán leértékelődésének pillanatában.⁵⁴

Az Erdélyről szóló vita is jól tükrözi azt a két egymásnak ellentmondó logikát, amely jelen van Románia közgondolkodásában. Az egyik a nemzeti egység szakralizálódását, a másik annak relativizálódását szeretné látni - mindenképpen az első az uralkodó nézet. Magyarország közelségével és jövőbeni uniós integrációjával a schengeni terület az ország szomszédságába kerül, felerősödik a nyugati tropizmus, mely kedvez az identitás relativizálódásának, a központosító hagyomány felülvizsgálatának és az adminisztratív hatékonyság követelményének is.

Jegyzetek:

¹ Catherine Durandin írja, hogy hiányzik az újrakezdéshez "egy olyan elképzelés, amely arra vonatkozik, hogy milyen most és milyenné akar válni a posztkommunista román társadalom". "Avant-propos [Előszó]", in *Histoire des Roumains* [Románok története], Paris, Fayard, 1995, p. 11.

² Jacques Rupnik ugyanezt állapította meg Lengyelország, a Cseh Köztársaság és Magyarország esetében is: lásd "Le réveil des nationalismes" [Nacionalizmusok ébredése] in Jacques Rupnik (dir.), *Le déchirement des nations*, Paris, Le Seuil, 1995, pp. 9–40 (p. 11). A közös terv hiánya végső soron a kelet-európai forradalmak értelmével kapcsolatban vet fel kérdéseket. Ezeket a forradalmakat ugyanis nem egy új utópia szülte, hanem egyfajta "normalitás" iránti vágy, amelynek – más szempont nem lévén – leggyakoribb meghatározása a nyugati modellre való hivatkozás. Ez utóbbit pedig úgy értelmezik, hogy a demokrácia egyenlő a prosperitással. A Nyugatra való hivatkozás nem zárja ki a helyi, két világháború közötti, a kommunista rendszereket megelőző berendezkedésekre történő utalásokat sem, amelyek a legtöbb közép- és kelet-európai országra különösen jellemzőek. Lásd Ralf Dahrendorf, *Réflexions sur la révolution en Europe, 1989–1990* [Gondolatok az európai forradalomról, 1989–1990], Paris, Le Seuil, 1991; Andrew Arato, "Interpreting 1989", *Social Research*, vol. 60, no. 3, 1993 ősz, pp. 609–646; Jeffrey C. Issac, "The meanings of 1989", *Social Research*, vol. 63, no. 2, 1996 nyár, pp. 291–344; S. N. Eisenstadt, "The breakdown of communist regimes and the vicissitudes of modernity", *Daedalus*, 1992 tavasz, pp. 21–41.

³ Azokról a pártokról van szó, amelyeket betiltottak a kommunisták hatalomátvétele után, nevezetesen a Kereszténydemokrata Nemzeti Pártszövületről, a Nemzeti Liberális Pártról és a Román Szociáldemokrata Pártról. Ezeknek a pártoknak a vezetői hosszú évekig ültek börtönben 1946 után.

⁴ Ezen értelmezés radikálisabb változata szerint társadalompatológiai értelemben létezik egy egészséges és egy beteg Románia. Lásd Sorin Antohi, "Romanii in Anii '90: geografie

simbolica si identitate sociala", in sorin Antohi, *Exercitiul distantei* [A távolság gyakorlata], Bucarest, Nemira, 1997, pp. 292–316. Az elemzés francia nyelvű változata megjelent a *Transitions* c. folyóiratban (az egykori *Revue des Pays de l'Est*), vol. XXXIX, no. 1, 1998, pp. 111–134.

⁵ Ez nem egy román sajátosság. A két vitás kérdés összekeverésére rámutatott Jean Leca is "La démocratie à l'épreuve des pluralismes" [Demokrácia a pluralizmusok próbájában] c. írásában, *Revue française de science politique*, 1996 április, pp. 225–276.

⁶ 1526-ig, a magyarok törökökkel szemben elszenvedett mohácsi veresége időpontjáig Erdély a Magyar Királysághoz tartozott. A vereség után a Fényes Porta alá rendelt fejedelemség lett, és így félig-meddig független státussal rendelkezett. 1699-ben a Habsburg Birodalom annektálta Erdélyt. 1867-ben az osztrák–magyar kiegyezéskor magyar igényeknek megfelelően újól a magyar koronához csatolták, és elvesztette autonómiáját. A Monarchia szétesésekor, az első világháborút követően a terület román többsége kinyilvánította Romániához való csatlakozási szándékát.

⁷ Lásd Alianta Civică, "Apel către clasa politică" [Felhívás a politikai osztályhoz], Romania Liberă, 1998. november 30.

⁸ Radu Popa, "Intrebări indreptătite la o mare sărbătoare" [Jogos kérdések egy ünnep előtt], 22, no. 46, 1990. november 30., p.8. A 22 c. hetilap ugyanezen számában az erdélyi magyar Szilágyi N. Sándor azt tanácsolja a magyaroknak, próbálják megérteni a románok december elsejével kapcsolatban érzett büszkeségét és a románoknak pedig azt, hogy úgy ünnepeljék a nemzeti ünnepet, hogy közben tanúsítsanak empátiát a magyarokkal szemben, akikben ez a dátum inkább fájdalmat, mint bosszúvágyat ébreszt. ("Reflexii la o aniversera" [Gondolatok az évforduló alkalmából], *ibid.*, p. 9).

⁹ Paul Ricoeur, "A múlt nyoma", *Revue de métaphysique et de morale*, 1998. január–március, pp. 7–31 (p. 31): "A történelem segítségével meg kell szabadulni a be nem váltott ígéretektől, melyeket esetleg a történelem későbbi menete akadályozott meg vagy szorított vissza, egy nép, egy nemzet, egy kulturális entitás csak így tudja nyitottan újrafogalmazni és élővé tenni hagyományait. [...] A be nem teljesedett múlt alkalomadtán gazdagíthatja azoknak a várakozásoknak a tartalmát, amelyek képesek a jövő irányába terelni a történelmi tudatot".

¹⁰ Gyulafehérváron, 1918. december elsején elfogadott nyilatkozat, mely kihirdeti az egyesülést Erdéllyel, garantálta "a teljes nemzeti szabadságot minden Erdélyben élő népnek [...], teljes egyenlőséget és vallásszabadságot minden felekezet számára". A kisebbségek számára megígérte az anyanyelv használatának jogát a helyi közigazgatásban, az oktatásban és az igazságszolgáltatásban. A Polgári Szövetség kezdeményezésére a nyilatkozat újra megjelent a parlamenti és elnöki választások előtt a 22 c. hetilap 1992. szeptember 18–24-i számában, p. 1.

¹¹ Bukovina, a történelmi Moldávia északi területe 1775-től a Habsburg Birodalom része volt. Bessarabiát, a történelmi Moldávia Prut és Dnyeszter közé eső keleti területét 1812-ben foglalta el Oroszország.

¹² Ez a szempont azonban 1991. június elsején vált nyilvánvalóvá, amikor a parlament megemlékezett Antonescu marsallról. Ő volt az, aki 1941-ben államfőként elrendelte

Románia Szovjetunió elleni hadbalépését Németország oldalán ezen területek visszaszerzéséért.

¹³ "Az állam támogatja a határokon kívül élő románokkal való kapcsolatok erősítését, és etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megőrzésének, fejlődésének és kifejezésének előmozdítása érdekében cselekszik, tiszteletben tartva annak az államnak a törvényeit, amelynek tagjai". Az alkotmány liberális kritikájával kapcsolatosan lásd Daniel Barbu, *Sapte teme de politică românească* [A román politika hét témája], Bucarest, Antet, 1997, pp. 135–137; továbbá Cristian Preda, "Ce e Romania? Filozofia politică a Constitutiei de la 1991" [Mi Románia? Az 1991-es alkotmány politikai filozófiája], in Cristian Prdea, *Modernitatea politică și romanismul* [Politikai modernitás és románizmus], Bucarest, Nemira, 1998, pp. 176–200.

¹⁴ Lásd Alain Dieckhoff, "Nationalismes et sociétés plures à la fin du XXe siècle: quelles solutions?" [Nacionalizmusok és plurális társadalmak a 20. század végén: mi a megoldás?], in Joel Kotek (szerk.), *L'Europe et ses "villes frontières"* [Európa és "határvárosai"], Bruxelles, Editions Complexe, 1996. A "plurális" természetesen mást jelent, mint a "pluralista".

¹⁵ A katolikus ellenreformáció idején Bécs az erdélyi román ortodox egyházat arra ösztönözte, hogy egyesüljön Rómával, amely aztán 1698-ban meg is történt. Így a Bécsben képzett papságnak társadalmi előrelépést biztosítottak, továbbá az erdélyi románság számára megnyílt ez emancipáció lehetősége.

¹⁶ 1930-ban a románok 79,8 százaléka élt vidéken, és közülük 72,3 százalék a földből élt. Az írni-olvasni tudók aránya 57 százalék volt. Lásd Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930*, New York, Cornell UP, 1995, pp. 9. és 36.

¹⁷ Az 1920-as évekbeli román nemzetépítéssel kapcsolatos elemzést lásd Irina Livezeanu, *op. cit.*

¹⁸ Ennek köszönhetően az erdélyi románokat képviselő Nemzeti Párt nem volt hajlandó részt venni 1922-ben a király gyulafehérvári megkoronázásában, és nem szavazta meg 1923-ban az új alkotmányt.

¹⁹ 1930-ban Erdélyben a városi lakosság etnikai összetétele a következőképpen alakult: románok 35%, magyarok 37,9%, németek 13,2%, zsidók 10,4%. 1910-ben az erdélyi románok csupán 19,7%-a volt városlakó. Lásd Sabin Manuilă, "Aspects démographiques de la Transylvanie" [Erdély demográfiai jellemzői], in *La Transylvanie*, Kolozsvári Nemzeti Történelemtudományi Intézet, Román Akadémia, Bukarest, 1938, pp. 793–856 (p. 801).

²⁰ Ezek a felismerések nem csupán Romániára, hanem a régióra általában jellemzőek. A nemzeti lét törekénységéből és a közösség fennmaradásáért való aggodásból fakadó érzések következményeit, továbbá a túlkompenzálási kísérleteket Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* c. tanulmányában elemzi, in *Bibó István összegyűjtött munkái*, Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1982, I. kötet, pp. 202–251.

²¹ Lásd Sorin Antohi, *Civitas imaginalis. Istorie și utopie în cultura română* [Civitas Imaginalis. Történelem és utópia a román kultúrában], Bukarest, Litera, 1994.

²² Szent Mihály Arkangyal Légiónja (1930-tól Vasgárda, majd 1938-tól kezdve Legionárius Mozgalom) 1927-ben alakult fasiszta jellegű, ultranacionalista, ortodoxista (az ortodoxiát úgy határozza meg, mint amely elválaszthatatlan a románságtól), misztikus mozgalom volt, amely paramilitáris tevékenységével a halál kultuszát hirdette. A legionáriusok számos politikai gyilkosságot követtek el, kivégeztek két miniszterelnököt, I. G. Ducát 1933-ban és A. Calinescut 1939-ben. Akcióik célja "a román nép feltámadása" és "az ember megjavítása" volt. 1932–33-tól elérték, hogy a mozgalomhoz csatlakozott az antikonformista értelmiség fiatal generációja, akik véget kívántak vetni az 1929-es válságot követő román "fásult közhangulatnak", és sok esetben tevőlegesen is részt vettek a militáns akciókban. A legionárius mozgalmat 1941 januárjában szüntették be, miután tagjai fellázadtak Antonescu marsall ellen, akinek vezetésével a mozgalom kormányon volt 1940. szeptember és 1941. január között.

²³ A demográfiai szerkezetben a városi népesség súlya 1948 után folyamatosan emelkedett: 1948-ban 23,4%, 1966-ban 38,2%, 1977-ben 43,6%, 1989-ben 53,2%. Lásd Augustin Stoica, "Communism as a project for modernization: The Romanian case", *Polish sociological Review*, no. 4 (120), 1997, pp. 313–332.

²⁴ Mohamedin Kullashi idézi a *Humanisme et Haine. Les intellectuels et le nationalisme en ex-Yugoslavie* [Humanizmus és gyűlölet. Az értelmiség és nacionalizmus az egykori Jugoszláviában] c. könyvében, Paris, L'Harmattan, 1998, p. 125. A kommunizmusról, mint modernizációs vállalkozásról, amelynek elméletét Nyugat-Európában kezdték el kidolgozni, majd Kelet-Európában értelmezték újra és ültették át a gyakorlatba (Kelet-Európa azt remélte, nyertesén kerül ki a Nyugattal folytatott utánzási versenyben), lásd Tamás Gáspár Miklós, *Törzsi szimbólumok*, Budapest, Atlantisz, 1998.

²⁵ Claude Karnoouh, "Esquisse d'une histoire sociale, politique et culturelle de la Roumanie moderne" [Vázlat a modern Románia társadalomtörténetéről, politikájáról és kulturájáról], *Transitions (ex-Revue des Pays de l'Est)*, vol. XXXVI, no. 1–2, 1995, pp. 5–41 (p.10).

²⁶ 1948-ban az akkori népszámlálás szerint három számottevő kisebbség létezett: a magyarok (1 500 000, 9,4%) a németek (344 000, 2,4%) és a zsidók (139 000, 0,9%). 1992-ben Romániában 1 650 000 (7,1%) magyar, 119 000 (0,5%) német és 9000 zsidó élt.

²⁷ Egy friss demográfiai tanulmány, amely összeveti a román és a magyar statisztikai forrásokat, 800–900 ezerre becsüli azoknak a személyeknek a számát, akik 1945 után a Kárpátokon túli megyékből érkeztek, és Erdélyben telepedtek le. (Varga E. Árpád, "Hungarian population of Transylvania between 1870 and 1995", Budapest, Teleki László Alapítvány, *Occasional Paper* no. 12, 1999. március, p. 35).

²⁸ Lásd Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceasusescu's Romania*, Berkeley, University of California Press, 1991.

²⁹ Tony Judt, "The past is another country: Myth and memory in postwar Europe", *Daedalus*, vol. 121, no. 2, 1992 ősz, pp. 83–118 (p. 100): "A kelet-európai ember számára a múlt nem csak egy másik világ, hanem sebezhető történelmi területek valóságos szigetei, amelyeket állandóan védelmezni kell a szomszédos emlékszigetek támadásaitól és ferdítéseitől. Ez a kérdés azért is gyötrelmes, mivel majdnem mindig belső ellenséggel kell szembenézni. A legtöbb történelmi korszakban [két világháború közötti időszak, a második világháború, a háború utáni korszak, A. C.-P.] a közösség egyik része (osztályának, vallásának vagy

nemzetiségének köszönhetően) a másik kárán jutott előnyökhöz, így szerzett területet, tulajdont, hatalmat".

³⁰ 1999 szeptemberében a kormány újra napirendre tűzte a vallásgyakorlásról szóló törvényjavaslatát, amelyben az ortodox egyházat nemzeti egyházként kívánta meghatározni. A szöveg első változata nem tartalmazta ezt a kitétel, de miután az ortodox hierarchia tagjai és a képviselők közül sokan tiltakoztak, a kormány megváltoztatta álláspontját. E tanulmány írásakor a parlament még nem szavazott a törvényről.

³¹ Sorin Antohi, "Amorgul idolilor" [Szimbólumok leáldozása], *Sfera politicii*, no. 28, 1995. június, pp. 55–59 (p. 56).

³² 1992-ben Ion Iliescu a szavazatok 84,07%-át szerezte meg, míg pártja, a Nemzeti Megmentési Front 66,31%-ot kapott a parlamentben és 67,02%-ot a szenátusban.

³³ 1990-ben H.-R. Patapievici esszéista a következő kérdést fogalmazta meg: "Átment-e népem valamilyen változáson a sivatagi átkelés ötven éve alatt, vagy ha nem változott semmit, akkor vajon soha nem hitt a két világháború közötti világban, amelyben én személy szerint mind a mai napig hiszek?" ("Poporul meu si cu mine" [Népem és én], dans H.-R. Patapievici, *Cerul vazut prin lentilă* [Lencsén keresztül szemlélve az eget], Bukarest, Nemira, pp. 83–86 (p. 85.).

³⁴ Ekkor jelentek meg Norman Manea író elmélkedései az ifjú Mircea Eliade legionárius elköteleződéséről és az azt körülvevő hallgatásról, ami aztán az értelmiség körében megindított egy vitát a két világháború közötti időszakról. (Norman Manea, "Mircea Eliade et la Garde de Fer" [Mircea Eliade és a Vasgárda], *Les Temps modernes*, no. 594, pp. 90–115). A következő jelentős állomás a Ciorannal és Eliade-dal is barátságban álló Mihail Sebastian, zsidó származású román orvos írásának megjelenése volt, aki lefesti a harmincas évek Bukarestjének hangulatát azokból az időkből, amikor a legionárius mozgalom egyre népszerűbbé válik, és jó néhány barátja csatlakozik ehhez a mozgalomhoz. (Mihail Sebastian, *Jurnal 1935–1944*, Bukarest, Humanitas, 1996).

³⁵ Radu Ioanid történész szerint (Eвреii sub regimul Antonescu [Zsidók az Antonescu-rezsim alatt], Bukarest, Hasefer, 1997) a zsidó áldozatok száma elérte a 250 ezret. Carol Iancu ("La Shoah en Roumanie" [A Soá Romániában], *Les Temps modernes* no. 599, 1999 május–június, pp. 43–65) 264 900 zsidót említ, vagyis a romániai zsidók 43 százalékát, az 1940 és 1944 között Magyarországhoz visszacsatolt észak-erdélyi zsidóságot nem számítva. A történészek 150 ezer és 250 ezer közé becsülik az áldozatok számát (150 ezerről ír Dinu C. Giurescu, *Romania in al doilea razaboii mondial 1934–1945* [Románia a második világháborúban], Bukarest, ALL, 1999 és Alex Mihai Stoenescu is, *Armata, Maresalul si Evreii* [A hadsereg, a marsall és a zsidók], Bukarest, RAO, 1998).

³⁶ Lásd különösen Gabriel Liiceanu, "O pozitie privilegiata in sens negativ" [Kiváltságos helyzet negatív értelemben], 22, no. 41, 1991. október 18–25, p. 9.

³⁷ Lásd különösen Ilie Bădescu, "Sfarsitul erei social-democrate (triumful sociologiei poporaniste)" [A szociáldemokrácia vége. A poporanista szociológia győzelme], in C. Stere, *Social-democratism sau poporanism?* [Szociáldemokrácia vagy populizmus?], Galati, Porto-Franco, 1996, pp. 296–306.

³⁸ Lásd Achim Mihi, "Destăinuirile si scenariul profesoarei americane Katherine Verdery" [Katherine Verdery amerikai professzor leleplezése és forgatókönyve], *Romanul*, vol. II, no. 44, 1991. november 4–10., pp. 1 és 5.

³⁹ 1940. június 27-én Románia engedelmeskedett a Szovjetunió felszólításának, és kiűrtette Besszarábiát, valamint Bukovina északi részét. Augusztus 30-án Észak-Erdély került sorra, amelyet visszacsatoltak Magyarországhoz. 1941. június 22-én Antonescu Hitler szövetségeseként támadást indít Besszarábia és Bukovina visszaszerzéséért, a román és a német csapatok átkelnek a Prut folyón.

⁴⁰ Lucian Boia, *Istorie si mit in constiinta romaneasca* [Történelem és mítosz a román tudatban], Bukarest, Humanitas, 1997, p. 292.

⁴¹ Florin Constantiniu, "De la pactul Molotov–Ribbentrop la tratatul cu Ucraina" [A Molotov–Ribbentrop-paktumtól az Ukrajnával kötött alapszerződésig], *Adevărul literar si artistic*, no. 359, 1997. március 9.

⁴² Csepeli György magyarok, szlovákok és románok körében végzett felmérései megerősítik ezt az észrevételt. Csepeli kiemeli, hogy az 1947 utáni politikai határok felszabdalták a kulturális nemzet egységét. Mindazonáltal a kisebbségeknél az új határok nem eredményezték az új állammal való politikai azonosulást. (Csepeli György, "A határok hatalma és hatalomnélkülisége", *Kritika*, no. 7, 1999. július, pp. 18–20).

⁴³ Ez a kelet–nyugat tengely szerint rangsorolás szintén befolyásolja a magyarországi magyarok romániai magyarokról alkotott képét. Lásd Csepeli György. op. cit.

⁴⁴ A Metro Media Transilvania által 1999 szeptemberében készített felmérés adatai szerint a románok 53 százaléka úgy gondolja, hogy az erdélyi magyarok el kívánják szakítani Erdélyt Romániától, és 58 százalékuk azt hiszi, hogy az RMDSZ is ezt akarja (*Cotidianul*, 1999. október 8., p. 2).

⁴⁵ A regionális fejlődés Zöld könyve szerint a szegénység és az elmaradottság két fő területre jellemző: északkeletre, amely megfelel a történelmi Moldvának, és Románia déli részére, amely többé-kevésbé azonos a Havasalföld területével. Románia nyugati és középső része a legfejlettebb régiók olyan kritériumok szerint, mint családi jövedelem, felszereltség, gazdasági tőke. *Cartea verde si politica de dezvoltare regionala in Romania* [A Zöld könyv és a regionális fejlesztési politika Romániában], Bukarest, 1997, idézi Sabina Fati, "Regionalism prin descentralizare sau criză prin fragmentare?" [Regionalizmus decentralizációval vagy széthullás válsággal?], *Altera*, no. 10, 1999, pp. 7–18.

⁴⁶ A törvény szövege megtekinthető a *Curentul* 1998. december 3-i számában. Nyolc régiót határozott meg, amelyeknek a megyék önkéntes társulásán kell alapulniuk.

⁴⁷ Az egy főre eső GDP Erdélyben kétszer akkora lenne, mint az ország más részén. Lásd Molnár Gusztáv, "Problema transilvană in noul context politic" [Az erdélyi kérdés az új politikai környezetben] in Gabriel Andreescu, Molnár Gusztáv (szerk.), *Problema transilvană* [Az erdélyi kérdés], megjelenés alatt.

⁴⁸ A Metro Media Transilvania által kizárólag erdélyi városok rendszeres újságolvasó lakosai körében készített felmérés adatai is ezt erősítik meg. A megkérdezett személyek 55%-a úgy

gondolja, hogy Erdélynek megerősített közigazgatási autonómiát kellene kapnia. 50% szerint az oktatás területén, 57% szerint a gazdaság területén, 55% szerint kulturális téren és 40% szerint (de 46%-kal szemben) politikai téren kellene Erdélyt autonómiában részesíteni. *Cotidianul*, 1999. augusztus 28–29, p. 3.

⁴⁹ A Romániában befektetett magyar tőke 1999 szeptemberében elérte a 86 millió dollárt, amellyel Magyarország a 13. helyet foglalja el a külföldi befektetők rangsorában. A befektetések többsége román–magyar vegyesvállalatokon keresztül történik. Fele Bukarestben, másik fele pedig Erdélyben koncentrálódik. Máté József, "Szomszédba megy a magyar tőke", *Népszabadság*, 1999. szeptember 10.

⁵⁰ Románia öt északnyugati megyéje már csatlakozott a Kárpátok eurorégióhoz, amely szlovák, magyar, lengyel és ukrán területeket egyesít. 1997-ben magalakult a Duna–Maros–Tisza eurorégió, amelybe román, magyar és jugoszláv (vajdasági) megyék tartoznak. Románia két további eurorégió megalakítását kezdeményezte Moldáviával és Ukrajnával, ezeknek eddig csak a kereteit rögzítették.

⁵¹ Ez a lehetőség a legnagyobb ellenzéki párt, a Társadalmi Demokrácia Pártjának (PDSR) retorikájában jelenik meg. Adrian Nastase, a párt alelnöke a román állam gyengeségét bírálta, mondván, az államnak vissza kell térnie "a nemzeti, gazdasági és társadalmi kohéziót szervező tevékenységéhez" (*Timpul*, no. 25, 1999. június 25–28.). 1999 júliusában óva intett a revizionista magyarok azon szándékától, amellyel – látva a koszovói mintát – Erdélyt akarják destabilizálni (Ion M. Ionita, "Adrian Nástase prezintă in calendar sumbru" [Adrian Nastase sötét jövőt jósol], *Adevarul*, 1999. július 15).

⁵² Az 1999-es pénzügyi törvény a személyi jövedelemadókból befolyt bevételeket a következőképpen osztotta el: 50% az államnak, 35% az önkormányzatoknak és 15% a megyéknek. Liviu Antonesei, "Un studiu foarte incitant. Citeva paranteze la 'Problema transilvana' de Molnár Gusztáv" [Egy nagyon inspiráló tanulmány. Észrevételek Molnár Gusztáv 'Erdélyi kérdés' c. írásával kapcsolatban], in Gabriel Andreescu, Molnár Gusztáv (szerk.). *op. cit.*

⁵³ Ez egy új szervezet, az 1998 szeptemberében egy fiatal román, Sabin Gherman által megalakított Pro-Transilvania álláspontja. Céljai között szerepel Erdély adminisztratív autonómiája és "a tisztán erdélyi szellemi értékek újjászületése". Vonzereje az erdélyi lakosság körében korlátozott marad. Lásd cikkét "M-am sáurat de Romania" [Elegem van Romániából], *Monitorul de Cluj*, 1998. szeptember 16. Ugyanezt a véleményt képviseli sokkal átgondoltabban Molnár Gusztáv is, "Problema transilvana" [Erdélyi kérdés], *Altera*, no. 8, 1998, pp. 42–66. A szerző védelmébe veszi azt a gondolatot, hogy kizárólag a román nemzetállam skót modell alapján történő gyökeres reformja, az állam alkotmányban rögzített egységes voltának felülvizsgálata nyithatja meg az utat a sikeres modernizáció és Románia európai integrációjának irányába. A tanulmányhoz kapcsolódó hozzászólások és a szerző válasza elolvasható Gabriel Andreescu, Molnár Gusztáv (szerk.), *op. cit.*

⁵⁴ A románságtól gyökeresen eltérő erdélyi identitás definíciójával kapcsolatosan lásd Sabin Gherman, *op. cit.* Az erdélyi identitás román identitástól különböző "közép-európai" definíciójához lásd a temesvári "Harmadik Európa" csoport munkáit vagy Molnár Gusztáv írását, *op. cit.*